

MÂHLAR ÂYİM NÂDİRE (Hayatı ve Sanatı)

Mahbûbe KADİROVA

ÖZET

Özbek şâiri Nâdire, 19. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ve eserler vermiştir. Klâsik şiirin büyük temsilcileri olan Lûtfî, Nevaî, Meşreb, Bîdil ve Fuzûlî'nin eserlerini tetkik ettikten sonra kendisi de klâsik tarzda şiirler yazan Nâdire'nin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Kocasını Hokand Hânı Ömer Hân'ın ölümünden sonra babasının yerine geçen oğlu Muhammed Ali Hân'a hâmilik etmiş; bu arada Hokand'da bazı hayır eserlerinin inşasına da vesile olmuştur. 1842 yılında, Buhara Emiri Nasrullah tarafından oğulları ve torunuyla birlikte öldürülmüştür.

Klâsik tarzın muhtelif şekilleriyle eserler veren Nâdire, şiirlerini Özbek ve Tacik dilleriyle yazmıştır. Eserleri hacmi, muhtevası ve bedîî değeri yönünden klâsik Özbek edebiyatının şaheserleri arasında sayılmaktadır. Nazma ait bütün edebî sanatları başarıyla kullandığı şiirlerinde, insanın her türlü ruhî hallerini ve beşerî aşkı terennüm etmiş, kadınlığın yüceltilmesi için gayret göstermiş, insan şerefine ayaklar altına alınmasından duyduğu rahatsızlığı ve cehâlete olan nefretini dile getirmiştir. Edebî ve sosyal faaliyetleri, bilgeliği ve faziletleri sebebiyle «Nâdire-i devrân» olarak şöhret kazanmıştır.

Anahtar kelimeler:

Özbek, Şâir, Edebiyat, Nâdire, Özbek kadın şâir.

*Mâhlar Ayim Nâdire 'nin
doğumunun 200. yılına armağan*

Özbek edebiyatının her biri tarihî şahsiyet olan evlatları, daima güzel maksatlarla, güzel arzularla hayata güzellikler kattılar. İdrak ve bedîî tefekkür sahibi bu şahsiyetler, gönülleri zarafet hazinesi olan halkımızın ruhî alemlerini tebcîl edecek şekilde eserler verdiler. İnsanları hayattaki zorlukları hafifletmeye, mukaddes örf ve adetlere, insanî değerlere sahip çıkmaya davet ettiler. Lûtfî ve Nevaî, Babür ve Meşreb, Mukîmî ve Furkat gibi kabiliyetlerin eserleri, bu türdeki bedîî mucizelerdir. Bu üstatlar arasında Üveysî ve Mahzûne, Dilşad ve Anber Atın gibi Özbek şâirelerinin de nazik sadâları hala yankılanmaktadır.

Yüzyıllarca geçmişî bulunan Özbek edebiyatı tarihinde hususî mevkileri bulunan bu söz sanatkarları arasında, halkımızın sevgili şâiresi Mâhlar Ayim Nâdire, mustarip gönül feryadı olan düşünce ve mazmunlar dünyası ile herkesten farklı olarak dikkat çekmektedir.

Mâhlar Âyim Nâdire, 19. yüzyılın başlarında yaşamış ve eserler vermiştir. Bu dönemin karışık tarihî, siyasî ve sosyal hayatına şahit oldu. Kendi yüksek tefekkürü ve coşkun istidadıyla dönemin edebiyat ve kültür hayatının önemli bir temsilcisi oldu. Bugüne intikal eden edebî mirasına ve çağdaşı olan şâir ve vakanüvislerin bildirdiklerine göre Nâdire, Orta-Asya'da Hokand Hanlığının hükümrân olduğu dönemin eğitimcilerinden biridir.

Mâhlar Âyim Nâdire, 1792 (H.1206) yılında, Andican valisi Rahmankulıbiy'in kızı olarak doğmuştur. Annesi Ayşebegim, zamanın eğitim görmüş ve malûmat sahibi hanımlarındandır.

Mâhlar Âyim, gençliğinden itibaren keskin zekası, nazik yaratılışı ve şâirane tavırlarıyla dikkat çekmiştir. Mektepteki eğitiminden sonra özel gayretleriyle Hafız, Lûtfî, Nevâî, Meşreb, Bîdil ve Fuzûlî'nin eserlerini okudu. Ana diliyle beraber Arap, Fars dillerini ve bu dillerle yazılmış edebiyatı ciddi şekilde tetkik eden Mâhlar, üstatlarının yolundan giderek kendisi de edebiyat dünyasına girdi. Hayatı hakkındaki bilgiler tam değildir. Kaynakların bildirdiğine göre, o dönemde Mergilan'da vali olan kendi kabilesinden Ömer

Hân (o sırada Emirî mahlasıyla şâir olarak tanınmaya başlamıştır) ile evlendi.

Nâdire, Mergilan'da ilim, irfan ve sanat çevreleriyle tanıştı; şâireliği ile şöhret bulan Cehan Atın Üveysî ile yakın ilişki kurdu. Nâdire'nin oğlu Muhammed Ali Hân, 1808 yılında bu şehirde doğdu. 1810 yılında Alim Hân vefât edip de Ömer Hân Hokand tahtına geçince Nâdire de Hokand'a geldi. Şâirenin sanat hayatının olgunluk yılları, Hokand'a geldikten sonraki devre tesadüf eder.

Hokand'ın o dönemde Fergana vadisinin önemli siyaset ve kültür merkezlerinden biri olduğu malûmdur. Hayatı saray çevresinde geçen Nâdire, bu eski kültür merkezinin tarihiyle yakından ilgilenir; ölmüş ve halen hayatta olan şâir ve ilim adamlarının faaliyetlerini öğrenir ve sanat aleminin son derecede mustarip ve zevkli muhitinde yaşar. Ömer Hânın hükümrânlık yıllarında ülkenin vaziyeti hakkında çareler düşünür. Buna göre hanlığın dış görünüşünün de, içerdeki durumunun da, ancak bütün meselelerin adalete uygun şekilde halledilmesi durumunda düzeleceğine inanır. Şâire, bilhassa kültür ve sanata olan alâkasını, kendisi de şâir olan hana da açıklar:

*Dâniş u fehîm u hirad sabr u sükûn u akl u huş,
Barçanı pervâne-i şem' i rûh-ı cânâna tut.*

(Nâdire, 1968: 99)

Nâdire'nin hal tercümesiyle ilgili olarak sanat hayatının ilk devrelerinde hayat arkadaşı Emirî ile olan bazı şiir münakaşaları ve müşaareleri malûmdur. Şâire, Özbekçe divanının dibacesinde şöyle yazıyor: «Kısa zamanda şiire hakim oldum; nazım fenninde mahir, mazmunlar dünyası karşısında sahir oldum. Hazret (Ömer Hân) bazen yeni mazmûnlar hakkında bir mısra ile soru sorarlardı. Ben de hemen ardından mısra ile cevap vererek onları memnun ederdim. Bunlardan birisi şudur ki, bir gün; "Nege erbâb-ı hirad ehl-i cünûdin âri bar?" mısraı ile sordukları soruya hemen, "Kim bolar üryan, alarning cübbe vü destân bar" mısraı ile cevap verdim.»

Nâdire, karşılaştığı bazı hadiseler karşısındaki hazır cevaplılığı ile de tanınmıştır. Küçük oğlu Sultan Mahmud Hân doğduğunda, onun için en büyük sevinç olan bu hadiseyi, şu coşkun mısralarla tasvir eder:

*Bahr-i devletdin beşâret sizge, ey ehl i cihân,
Bir Hümâyun tıfl Bâbüir nesildin boldı ayân.
Keldi çün devletga ul şehzâde-yi âli-güher
Nâdire kıldı duâ-yı hayr ile söz muhtasar.*

Nâdire, bir anne olarak kendi çocuklarının terbiyesine ayrı bir önem verdiği gibi saraydaki diğer gençlerin terbiyesiyle de bizzat ilgilenmiştir. Tarihçi Hakimhan Töre, *Müntahabü 't-tevarih* adlı eserinde Nâdire'nin terbiyesi altında yetiştiğinden ve ondan şefkat gördüğünden bahseder. Nâdire'nin büyük oğlu Muhammed Ali Hân şâir, küçük oğlu Sultan Mahmud Hân geniş malûmat sahibi, Hakimhan ise devrinin tanınmış tarihçisi olarak yetişmişlerdir.

Şâire otuz yaşları civarında iken, 1822 yılında, büyük bir felâketle karşılaştı: Hayat arkadaşı Ömer Hân zamansız vefât etti. On dört yaşındaki oğlu Muhammed Ali Hânı tahta geçirdiler. Nâdire, bundan sonra Muhammed Ali Hân'a hâmilik etmiştir.

Hassas kalpli şâirenin matem günlerinde, hicran elemeleriyle yazdığı gazel, muhammes, müseddes, müsemmen, terci-i bend, terki-i bend ve fıraknameleri, onun hayat karşısındaki kırınlığını aksettiren eserleridir. Divanının dibacesinde şöyle diyor: Ne zaman ayrılığın şiddeti galip gelirse mersiye ve fırakname hayal eder, o ruhta canhıraş gazeller yazar ve gönül iştiyakımı onunla teskîn ederdim.

Nâdire, oğlu Muhammed Ali Hâna devlet işlerinde hâmilik ederken ülkenin siyasî, sosyal, edebî ve kültürel hayatıyla da ilgilenmiştir. Devrinin imkanlarından faydalanarak kabile kavgalarının önüne geçmeye çalışmış ve ülkenin imar edilmesine gayret etmiştir. Tarihçiler ve şâirler eserlerinde, Nâdire'nin teşebbüsleriyle Hokand'da cami, medrese, imarethane ve kervansaraylar inşa edildiğinden bahsetmektedirler. Bu işlerin yanında İslam dininin gelişip güzelleşmesi için sarf ettiği gayretler de ayrıca dikkati çekmektedir. Divanının dibacesinde, «...ve civarında dinî ilimleri tahsil eden talebeler için medrese inşa ettim, Mushaf-ı şerif ve kutb-ı dinî ve risale-yi yakîni çok yazdırdım demektedir ki, bu, şâirenin teşebbüsüyle dinin gelişmesi için faaliyetlerde bulunulduğunu göstermektedir. Nâdire 'nin şu ifadeleri de son derecede önemlidir: Din alimlerinin gelişmesi için yardım ettim, böylece

şer'-i şerif gelişti; zühd ehline ihlâs ve akîdeten zahir kıldım böylece din ve memleket terakki etti.»

Şâire, sözünü ettiği bu hayırlı işlerin tavsifi hakkında şunları yazıyor:

«Seyyid, meşayih ve ulemanın hediyesini ve dualarını aldım. Fakir ve zavallılara hayır ve ihsanlarda bulundum. Kerem ve ihsanlardan fukara halkı memnun ve müstağni eyleyip merhamet ve şefkat gösterdim. Ve daima dua ederek mübarek zatların kabirlerine hediye kıldım ve o cennette ihtimamla muhteşem, revakı yüksek ve müstahkem türbe inşa ettim. Ahbablara kiblegâh-ı dua oldu. Ve civarında dinî ilimleri tahsil eden talebeler için medrese bina ettim. Ve ticaret ehli için kervansaraylar yaptım. Çok çalışmak suretiyle sipahilere gerekli olan malzemeyi temin ettim, halkı rahata kavuşturdum. Ülkeyi abad ve bîçarelerin gönlünü şâd ettim. Fazilet ve ilim ehline şefkat ve merhametle pek çok iyiliklerde bulundum, böylece itibar kazandılar. Yoksulların taleplerini karşıladım, kerem ve ihsan kapısından ümitsiz göndermedim. Mushaf ı şerif, kutb-ı dinî ve resail-i yakîni çok yazdırdım. Hepsini hâlisenillâh vakfettim.»

Nâdire'nin çağdaşı olan Hâtuf, şâireye ithaf ettiği yarım kalmış eserinde şunları yazmaktadır:

«Hânın vefâtından üç yıl sonra güzel hasletli bu kamile insan kalb gözü açılarak bin gülistandan ziyade olan Çeharçemen bağına vardı. Fergana, Taşkent, Hocend, Andican ve diğer şehirlerden hüner sahiplerini hizmetine dâvet ederek hayır ve ihsan kapısını o kadar açtı ki, bütüin ümera ve fuzala, bütüin halk onun devletine dua ettiler. Toplanan vergülerden hesapsız altın ve mücevher sarf ederek bir büyük medrese, nakışlı mescid hamam, kervansaray yaptırdı. Bu medrese ve mescid talebeleri için pazar ve çarşılardan hesapsız vakıflar tayin etti. Bu işleri yapan bu kadın aklı, bilgeliği ve faziletleriyle yegane-i devran ve nadire-i zaman olarak tanındı.»

Hâtuf, Nâdire'nin alimeliğini ve şâireliğini ayrıca değerlendiriyor:

«Bugünlerde yine kitaplar yazdırmaya ve onları tezhîb etmeye karar vererek bir kütüphane yaptırdı. Bu kütüphanede çalışan hattatlara, nakkaşlara, katip ve misafirler o kadar kerem ve ihsan etti ki aleme meşhur oldu. Amuderya 'nın bu tarafından katipler, müellifler, musavvirler, nakkaşlar, müzehhibler buraya toplandılar. Bu topluluğun içinden Behzad hasletli üstad Muhammedniyaz, devrinin yegânesiydi. Bu üstada birçok usta müzehhib, nakkaş gibi hüner sahipleriyle birlikte kitapları tezhîb etme

görevi verildi.» (Kadirova, 1965:96-97)

Nâdire, divanların güzel ve hatasız yazılması için kendisi bizzat gözden geçirdikten sonra ciltlenmesine ve süslenmesine izin vermiştir. İyi çalışan katip ve hattatlara altın kalem, gümüş kalem kutusu vererek onları "Zerrin kalemlî" rütbesine yükseltmiştir. Aynı şekilde, Nâdire'nin Kabristan-ı Kalan'da Medrese-i Çalpak ve nalçacılar çarşısına da bir medrese inşa ettirdiği, bir yetimhane ve yolcular için bir kervansaray yaptırdığına dair bilgiler bulunmaktadır. Mâhlar Âyim Nâdire, bu hayırlı işler arasında devamlı surette sanatla da meşgul olmuş ve edebiyatımız için güzel eserler vermiştir.

Mâhlar Âyim Nâdire'nin edebî eserleri hacmi, muhtevası ve bedîî değeri yönünden klâsik Özbek edebiyatının şaheserleri arasında sayılmaktadır. Onun yüksek değerdeki sanatkârlığının mahsûlü olan eserleri, Özbek ve Tacik dillerinde tertip ettiği divanlarında toplanmıştır. Nâdire hakkında ilk incelemeleri yapan ve eserler neşreden Prof. A. Kayumov, Ötkir Reşid, Lütfullah Alim ve T. Celalov'un hizmetlerini zikretmek gerekir. Şâirenin edebî mirasını araştırmak ve ortaya çıkarmak üzere on yıldan beri sürdürdüğümüz faaliyetlerimiz sırasında, onun defterlerde ve tezkirelerde bulunan şiirleri, arşivlerde muhafaza edilen divanlarının yazma nüshaları, özel kütüphanelerde bulunan şiir defterleri ve divanları incelendi. Bunlardan biri, 1963 yılında Namangen şehrinde bulunan ve Özbek dilinde Nâdire mahlasıyla yazılmış eserleri ihtiva eden divanın yazma nüshasıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan şâir Nadim'in oğlu Müsellemhan Ata'da bulunan bu divanda, Nâdire'nin gazel, muhammes, müseddes, müsemmen, terci-i bend, terki-i bend, fıraknameleri ve Tacik dilinde yazılmış bir kısım gazelleri yer divan, Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi H. S. Süleymanov Yazmalar Arşivi'nde (kayıt nu. 313) muhafaza edilmektedir. Divanın eksik bir nüshası, Özbekistan Cumhuriyeti Birûnî Şarkiyat Arşivi'nde (kayıt nu. 4182) bulunmaktadır. Şâirenin yine Şarkiyat Arşivi'nde (kayıt nu.7766) saklanan başka bir divanında da Mekkûne mahlasıyla yazılmış Farsça şiirleri bulunmaktadır. Aynı şekilde, bu arşivdeki 250,290 ve 660 numaralı defterlerde de Nâdire'nin bazı Farsça şiirlerine

rastlanmaktadır.

Son yıllarda ise Semerkand'da, şâirenin Kamile mahlasıyla yazdığı şiirlerinden ibaret yine bir yazma divanı ortaya çıkarıldı. Divanın fotokopisi, H. S. Süleymanov Yazmalar Arşivi'nde bulunmaktadır. Kamile divanındaki şiirlerin çoğu, daha önce neşredilen Nâdire ve Mekkûne divanlarında da yer almıştır. Bununla birlikte, bu divanda henüz bilinmeyen birçok şiir bulunmaktadır.

Şâirenin bu divanı, kendisi tarafından yazılan dibace ile başlamaktadır. Dibacede, Nâdire'nin divanını tertip ettiği tarihle ilgisi bulunan bilgiler çok önemlidir. Şâire, kendisinin şiirde meleke kesbetmeye başladığını ifade ederken çevresindeki «âlîme afifeler» ve «fazıla nedîme şâireler»in isteği üzerine Özbek ve Tacik dillerindeki perakende şiirlerini toplayarak divan tertip ettiğini şöyle anlatır: «*O ender tabiatlı masûmelerle afife-i muhteremelerin güzel düşüncelerini makul ve makbûl göyerek gayret ve ihtimamla her aruz bahrini kendi yerinde zabt ettim, müretteb halde hepsi yerli yerinde merbut kıldı. Şâyet ahbablar ve gönül ehli akıllı kimselerin manzum olursa hayır dua ile yad ederler:*

*Ya rab, bu savad ışkıda sâdik bolgay,
İkbal beyazıga muvafik bolgay.
Isk ehlining hatırı bolib huş andın
Makbûl-ı tabiat-i halayık bolgay.»*

Nadire, üstadı Nevaî gibi eserlerini Özbek ve Tacik dillerinde Kâmile, Nâdire ve Mekkûne mahlaslarıyla yazdı. Böylece kendi devrinde, Özbek ve Tacik halklarının yüzyıllardır devam etmekte olan dostluk ve beraberliğinin daha da kuvvetlenmesi için üzerine düşeni yaptı.

Mâhlar Ayim Nâdire, Özbek edebiyatının önde gelen temsilcilerindendir. Onun sanatı, kendi devrindeki malûm iktisadî, sosyal ve estetik görüşlerin tesiri altında teşekkül etmiştir. Kendi dünya görüşünün tekamül etmesinde, mensup olduğu İslam dünyasının kültürel tesiri de çok önemlidir. Divanlarının dibacesine Allah'a hamd, naat ve hadislere işaret ederek başlaması, şâirenin İslamî bilgilerden haberdar olduğunu gösterir. Nâdire, şiire başlarken Ali Şîr Nevaî, Camî, Fuzûlî ve Bîdil'in sanatından istifade etti. Bu büyük

şahsiyetler ise, Müslüman şarkın dine ve dünyaya ait bütün ilimlerini vakıf olduktan sonra eserlerinde yüksek sanat şeklinde ifade etmişler ve böylece halkın hürmetine layık olmuşlardır. Nâdire, işte bu üstatların yolunda ilerlerken İslam dininin felsefî ve terbiyevî taraflarından faydalanmış ve şiirlerindeki insan ve tabiata ait her çeşit tasvirlerinde, mukaddes kitaplara olan hürmetini de ayrı bir muhabbet halinde ifade etmiştir.

Nâdire'nin edebî tekamülündeki «muallim-i evvel», hiç şüphesiz Ali Şîr Nevâî idi. Nevâî sanatını, ülkenin ve halkın menfaatine tahsis etti. insanları adalete ve marifete davet etti; iç karışıklıkları, düşmanlık ve riyakarlığı karaladı. İnsanî bütün faziletlerin propagandasını yaptı. Nevâî'nin sanatında en önemli mevkî işgal eden bu faziletler, Nâdire'nin sanatında da önemli bir yere sahiptir. Nâdire, Nevâî'nin gazellerindeki vezin ve kafiye sistemini esas kabul ederek onun lirik eserleriyle hem-ahenk şiirler yazdı. Nevâî'nin sanatına olan bağlılığı, muhammeslerinde daha bariz bir şekilde görülmektedir. Nevâî'nin gazellerine bağlanan muhammesleri, ciddi bir tetkikin sonucu olup, şâirenin üstadının yolundan gittiğini göstermektedir. Bu durumu, Nevâî'nin;

Köngül cân birle boldı hem-rehin, men derd ile turdum

mısraı ile başlayan ve sekiz beyitten müteşekkil gazeline bağlı olan muhammesinde görmekteyiz.

Nevâî'nin gazelindeki âşğın dilinden sevgiliye ifade edilen fikirlerin, Nâdire'nin muhammesinde aşığa yönelik olması önemlidir. Diğer bir ifadeyle gazel, adeta bir müşaare manzarası arz etmektedir. Ancak fikirdeki uygunluk, eserde bir bütünlük meydana getirmektedir. Böylece iki kalem vasıtasıyla bir mesele halledilmiş gibi bir görünüm ortaya çıkmaktadır:

*Kaşing yâsı temennâsıdadur peyveste haddim hem,
Yürek zahmıga merhem isteb etmesmen tereddüd hem,
Köngül nâvekleringni zahmıdan rahat tapar her dem,
Yağaç birle başak kim, tende kalmış uldürür merhem,
Cünündin kim, fîrâknung okların cismimde sındurdum.*

Nâdire sanatkâr olarak Fuzûlî ile Bîdil'in eserlerinden de istifade etmiştir. Onların eserlerindeki üslûp ve düşünceleri devam ettiren şiirler yazmak istemiştir. Nâdire, üstatlarının tesiri

altında eserler verirken kısa zamanda kendi üslûbuna kavuştu. Çağdaşlarının da itiraf ettiği gibi Nâdire, gerek insanî faziletleriyle, gerek sanat sahasındaki mükemmelliği ve sosyal faaliyetleriyle «Nâdire-i devrân» olarak tanınmıştır.

Nâdire, lirik eserlerinde, hayatın ve tabiatın merkezinde duran insanın her türlü ruhî durumunu yüksek bir bedî ahenkle terennüm eder. Şâire, büyük üstatlarının izinden giderek insanı şerefliğin şereflişi kabul eder; onun mucizevî akıl ve idrakine, ince duygularına ve daima yüksek olan bedî zevkine övgüler yağdırır. Allah'ın yücelttiği insanı daima takdir etmek gereğine inanır. Bu sebeple, insanlık haysiyetine halel getirecek her şeyi itirazla karşılar:

*Ul şeker-leb ki erür cândın azîz,
Kim ki yok andın azîz andın azîz.*

*Keldi eşref barça âlem ehlidin,
Yokturur dünyâda insandın azîz.*

*Cân berürmen dîlrebâlar ışkıda,
Kim erür cânâneler cândın azîz.*

Nâdire'nin aşağıdaki gazeli de ne kadar manidâr ve güzeldir:

*Kel, dehrni imtihân etib ket,
Seyr-i çemen-i cehân etib ket.*

*Bîdarların cefâlarıdın
Feryâd çekib, figân etib ket.*

*Dünya çemeninin bülbülisen,
Gül şâhuda âşyân etib ket.*

*Ey eşk, közümnî mektebidin
Hayret sabâkın revân etib ket.*

*Uşşak makâmı bostandur,
Azın-i reh-i bostan etib ket.*

*Maksad ne edi cehâne kelding?
Keyfyetini beyân etib ket.*

*Kel, ışk yolıda közleringni
Ey Nâdire, dîr-fîşân etib ket!*

Şâirenin şiirlerinde, kadınların yüceltilmesi, suret ve sîretlerinin tavsif edilmesi önemli bir yer tutar. Şâire, kadınları ve onların duygularını, akıl ve zekâsını, sevgi ve sadakatini kâfi derecede takdir etmeyen zamanı, örf ve adetleri şiddetle tenkit eder. Bu sebeple, Tacik dilinde yazdığı bir gazelinde, «*Devranın pestkeş, yarin cefakâr, bahtın serkeş olduğu bir zamanda yaşamaktayız. Bu devran ve onun sofası yerin dibine batsın. Bizim kadehimize kader sakisinden sadece kan nasip oldu.*» diye feryat etmektedir. Ancak şâire, her şeye rağmen hayat hakkındaki nikbin görüşlerini, arzu ve ümitlerini, şiirlerinde sanatkârâne bir şekilde terennüm eder. Nâdire'nin insan ve tabiata nispeten hayat bahşeden bu nikbin görüşünün şu gazelinde aşk felsefesiyle birlikte aksettirildiğini söylemek mümkündür:

*Ne gül seyr eyle, ne fikri bahâr et,
Cehândım keç, hayâli visâl-i yâr et.*

*Muhabbetsiz kişi adam emesdür,
Ger adamsen, muhabbet ihtiyâr et.*

*Dür-i eşk ü akîk-ı hûn-ı dilni
Kelür yaring ayağıge nisâr et.*

*Kirib ey Nâdire, âlem eliga,
Muhabbet şevesini âşkâr et!*

Şâirenin kendi sevgi ve sadakatine dair geniş tasvirler, eserlerinin muhtevasına derinlik kazandırmıştır. Gazelleri, şahsî duyguların terennüm edildiği çerçevenin dışına taşarak insan kalbini bütün incelikleriyle idrak etme vasitasına dönüşür. Şâirenin ilahî aşkı ve gerçek insan sevgisini tebcîl ettiği eserlerinde, hayatın terennümü farklı bir ahenkle yankılanır:

*Menge ul serv-kad peygâmın, ey bâd-ı sabâ, keltür,
Gubar-ı makdemidin közlerimge tûfiya keltür.*

*Vefa kanûnıdın savt-ı terennüm eyle, ey mutrib,
Be yâd-ı dostân-ı uşşak bezmidin nevâ keltür.*

*Cünûnım kıssasudın defter-i inşâ kıl, ey razı,
Muhabbet ehliga efsâne-i mehr ü vefâ keltür.*

*Köngül közgüsini, ey Kâmile, ışk içre revşen kıl,
Muhabbet dâğıdın âyine-i gîtî-nümâ keltür.*

Nâdire, hanın karısı olarak elbette o debdebeli saray muhitinin dışında bir hayat sürmemiştir. Ancak o, üstatları olan Nevât, Lûtfî ve Fuzûlî'nin yolundan giderek hayat, tabiat ve güzelliklere olan rağbetini ve inancını terennüm etti. Şâire eserlerinde, kadınların kısa fasılalarla birbirini takip eden zevk ve acılarıyla dolu kaderini nefsinde bizzat yaşayarak kendisine ümit bahşeden hayatın bütün mucizelerini, yüksek sanat gücüyle cazibeli bir şekilde dile getirdi.

Nâdire'nin eserlerinde beşerî aşk, en yüce ve samimi duygular şeklinde tecessüm ettiği için şâire, «Aşk irfânı»nı ortaya koymayı, kendisi için münasip bir görev sayar:

*Kâmile, emdi münasibdür mence
Işk-arâ da 'va yi irfân eylemek.*

İrfân, marifet yoludur; insanı kemale ulaştırır yoldur. Ona temiz olmak ve inanmak suretiyle erişmek mümkündür. Temizlik ise, aşkın en önemli şartıdır. Birbiriyle alakalı olan ilahî ve beşerî aşk, insanda vefâ ve sadakat duygusunu harekete geçirir. Vefâ ve sadakat duygusuna sahip kimse, hayata ve tabiata en yüce duygularla bakar, her şeyden esirger; kendisi de bunun karşılığı olabilecek bir itibar bekler. İşte bu ruhî terennümler, Nâdire'nin şiirlerinde, estetik zevkin seçkin vasıtası olan son derecede feyizli ve güzel mısralar halinde aksettirilmiştir.

Nâdire, *Dilâ be-ışk-ı bütân tâlib-i vefâ mebâş* mısrayla başlayan gazelinde, aşk için vefâ ve sadakatin şart olduğunu ve buna riayet etmek gerektiğini aşağıdaki mısralarda dile getirir:

*Dilâ be-ışk-ı bütân tâlib-i vefâ mebâş,
Haşemâ her der-i ehl i vefâ gedir mebâş.*

*Hâş est şeve-i begânî zî bederdân,
Be-her dile, ki buved derd, âşnâ mebâş,*

*Vefâ şiküfte gül-i gülşen-i muhabbeti ost,
Be-her tarîk tu, Meknûne, der vefâ mebaş.
(Nâdire, 1968: II/64-65)*

Özbek diline tercümesi:

*Ey köngil, gözetler ışkda vefâ taleb bol,
Vefâ ehllering eşigide hemişe gedâ bol.*

*Bî-derdlerden bîgane bolmak yahşdır,
Her bir köngilde derd bolsa, oşange âşnâ bol.*

*Vefâ, muhabbet gülşenining açulgen gülidir,
Her yol bilen bolsa hem sen ey Meknûne vefâda bol!*

Şâire, şiirlerinde, «aşk kitabından gönümde çok destanlar peyda oldu», «şimdi, benim destanımın avazesi bütün cihanı sardı» demek suretiyle insan kalbinin derin heyecanlarını terennüm etti. Nâdire, son derecede karışık ve huzursuzluklarla dolu bir devirde yaşadı; huzursuz kalbinin feryatlarını tekrar tekrar kaleme aldı. Bilge bir kişi olarak hayatı müşahede etti. Daima sükûneti ve güzellikleri terennüm ederek insan şerefının ayaklar altına alınmasından duyduğu rahatsızlığı ciddi şekilde dile getirdi. Onun kalbinin derinliklerinden dertle süzülüp gelen şu mısralara dikkatle bakmak gerekir:

*Halimga felek böyle cefakâr bolur mu?
Her dem işim âzâr üze âzâr bolur mu?*

*Devrân elidin dûd ile feryâd etermen,
Bu gam-zede munça sitemkâr bolur mu?*

*Gam saluvçular Kâmile köngliga köpdür,
Alem heme közgüye zengâr bolur mu?*

Şâire bu mısralarında, nazik tabiatına sayısız elem veren, fitne, ezâ ve cefâ oklarıyla gönlünü yaralayan zamandan şikayet eder, cehaletten duyduğu nefreti dile getirir. Ancak iyi niyetler ve güzel romantik arzularla yaşayan şâire cehaletten, riyadan ve düşmanlıktan uzak güzel zamanların geleceğine olan ümidini de devam ettirir. Tacik dilindeki «biresed» redifli aşağıdaki gazeli, onun ateşli lirizmine güzel bir örnek teşkil etmektedir:

*Ümîd hest, ki subh-ı ümîd i mâ biresed,
Nihâyet-i şeb-i zindânî-i belâ biresed.*

(Nâdire, 1968: II/372)

Bu gazelin tamamını, meşhur Özbek şâiri Şeyhzâde'nin tercümesiyle takdim ediyoruz:

*Ümidvârmən ki, ümidimiz taŋi kelib kaladı,
Belâlarning, zindânlarning keçesi yokaladı.*

*Ümidvârmən, yakası çâk nâ-murâdlar bahtige
Murâd özi bî-çâreler etegige keledi.*

*Biğâneler trnağıdan yürekdegi yaralar,
Bitib ketib, dil levhige dostlık sözi toladı.*

*Meninggamgîn tünlerimni yaritar şem çırâğım,
Nurge yeter pervâneler, karangu terkaladı.*

*Subh-ı demning şebbâdesin köp sağındı köksimiz
Endi erkin nefes bilen yeller cevân kuladı.*

*Felek alıb kulağıdan yulduz yulduz mamuğın,
Mâcerâlar mazmunıga oygak kulak saladı.*

*Ümid zülfi halkasıge esir tüşdi Meknûne,
Cemiyet âlemige şu ümid kaydan kelib yetedi!*

Nâdire'nin şiirlerinde, klâsik nazma ait bütün sanatları görmek mümkündür. Gazellerinde, klâsik edebiyatın bütün tasvir unsurlarından ustaca faydalanmış olması ve yeni bir üslûp yaratmış olması önemlidir. Eserlerinde insan psikolojisini ve keyfiyetini ifade etmek üzere istiare, mecaz ve teşbihlere çok yer vermiştir. Şâire, aşağıdaki beytinde, klâsik edebiyatın mûra'at-ı nazîr gibi mürekkeb bir usûlünden ustaca istifade etmiştir:

*Nâdire-i gazel-serâ nazmını körse nâgehân,
Dürr ü cevâhirin kılur fikrige bahr ü kan feda.*

Şiirde ifade edildiğine göre, Nâdire'nin gazellerini kanlar ve denizler birden görececek olsalar, bu hayret verici düşünceler karşısında bağrılarındaki bütün cevahirleri, incileri armağan ederlerdi. Bu beyitte, yine klâsik edebiyatımızda çokça tesadüf edilen «fahriyye» unsuru da bulunmaktadır. İkinci mısradaki Nâdire şiirdeki maharetinden dolayı iftihar etmektedir. Hâfız, Sa'dî, Lûtfî, Câmî, Nevâî, Babür ve diğer şâirlerin eserlerinde, buna benzer fahriyyelerle karşılaşırız. Klâsik şâirler bunu kusur saymazlar; bilakis şâirin hakkı olarak görürler. Ancak bunun da bir şartı vardır: Fahriyye yazan şâir, hakikaten övünmeye layık eserler yaratmış olmalıdır. Aşağıdaki beyt de fahriyye için başka bir örnektir:

*Tang emesdür bolsa bu müddetde üstâd ı sühan,
Nâdire eş 'ârıga tahsin eter, Selmân körüb.*

Özbek ve Tacik dillerindeki ifade kudreti, Nâdire'ye övünme hakkını vermiştir. Onun şiirlerinde çok kullandığı edebî sanatlardan birisi de telmihtir. Klâsik şiirde çok meşhur olan telmih, Arapçada göz ucuyla bakmak demektir. Burada şâir, asıl manayı söylerken birdenbire başka bir manayı ima eder. İma edilen bu mana mitolojiden, efsanelerden, klâsik şiirden veya şifahî edebiyattan alınmış olabilir. Sanatkârlar, bu usûlle evvela, geniş bir bilgi birikimine sahip olduklarını ifade ederler. İkinci olarak da okuyucunun dikkatini meşhur bir efsane veya rivayetin üzerinde toplayarak asıl söylemek istedikleri şeyleri, bu efsane veya rivayetler vasıtasıyla daha kuvvetli bir şekilde ifade veya şerh etmek isterler. Aşağıdaki beyt, buna bir örnek teşkil etmektedir:

*Furkat içre tüşdi sevdâ-yı Züleyhâ başıma,
Kıymet-i Yûsuf-baha tapdı, harîdarımgâ ayt.*

Şâire bu beytte, yüzyıllardan beri şark edebiyatında meşhur olmuş olan Yûsuf u Züleyha kıssasından ustaca istifade eder. Nâdire, kendi aşkını ve bundaki ısrarını, Yûsuf ile Züleyha'nın macerasına telmihte bulunarak kuvvetli bir şekilde dile getirir. Şâire, «*Kıymet-i Yûsuf baha taydı, harîdarımgâ ayt*» demek suretiyle eski hikayeye, yeni dünyaya ait bir mazmun kazandırmıştır. Aşağıdaki mısralarda ise, klâsik edebiyatın meşhur cefakâr âşık tipleri Ferhad ile Mecnûn'a telmih vardır:

*Bolmagıl Ferhad ü Mecnûndek cehân efsânesi,
Aşk-arâ, ey Nâdire, âynı neng ü nâm tut.*

Nâdire bu beytte, kendisini Ferhad ve Mecnûn'a benzeten şâirlerden farklı olarak aşkta edeb ve iffetin muhafaza edilmesini şart koşuyor. Bu mısralarda, kadın psikolojisine ait duygulanmalar aksettirilmiştir. Böylece şâire, efsanevî tiplere yeni bir ruh ilâve etmiştir.

Nâdire, eserlerinde mecaz, teşbih, istiare, mübalağa, tezat, teşhis, intak gibi edebî sanatları çok kullanmıştır. Bunlara klâsik şiirde, «sanayi-i bedîiyye» adı verilirdi.

Nâdire, şiire ahenk kazandırmak maksadıyla kafiye ve redif seçimine de büyük önem vermiştir. Son dönem şiirlerinde, kafiyenin hasıl ettiği yankılanmanın, güzel ve müzikal değeri haiz olması

için gayret sarf etmiştir. Mesela, «*Yâr la 'lin yâd etermen, gunçe-i handân körüb*» mısrayla başlayan gazelinde, aşağıdaki süslü kafiyeleri kullanmıştır: «*Hândan, reyhân, hayvân, sultân, cehân, hayrân, Selmân.*» Kafiye için kullanılan bu kelimeler, şiirde lirik kahramanın zengin ruh halini kavramaya hizmet etmektedir. Bu gazelde güzel kafiyelerle birlikte «*körüb*» zarf fiilini kullanmış olması, şâirenin üslûbuna renklilik kazandırmaktadır. Nâdire'nin hemen her gazelinde redif, o şiirin adı olabilecek derecede güzel ve manidar kelimeler arasından seçilmiştir. Meselâ, «*fidâ, aftar, ayleb, selâmet, muhabbet, et, tut, azız, aylageç, keç, örgüley*» gibi redifler, muhteva ile birlikte şiirdeki fikir ve duyguların terennümünü de canlı bir şekilde ifade etmektedir.

Nâdire'nin eserlerinde kullandığı dil, halkın konuşma diline çok yakındır. Şiirlerinde, sözlü sanat hazinesinden de faydalanmasını bilmiştir. Derin ve çarpıcı mana ve mazmuna sahip olan atasözlerinden, vecizelerden, atışma ve tabirlerden, maksadını ifade etmek üzere seçerek faydalanmıştır. Gazellerinde halk müziğinin ruhunu aksettirmiştir. Şiirlerinde aynı zamanda «*yer kattık, âsmân yirak; figân bî-eser; umr bî-bakâ; hüsn bigâne; ışk divâne*» gibi atasözü ve tabirlere de sıkça tesadüf edilmektedir:

*Gamımnı şerhini yüz mingidin birini dedim,
Felek anı köterürde hem eyledi kâmet.*

Nâdire'nin hikmet derecesine yükselen beytleri de önemlidir:

*Muhabbetsiz kişi adam emesdür,
Ger adamsen muhabbet ihtiyâr et!*

Veya:

*Alem ehlide vefâ tapılmas,
Bu gevher erür cehânda nâ-yâb.*

Nâdire'nin şiirlerinde kullandığı tasvir unsurlarının çok oluşu, tasvirle birlikte gerçek hayat hakkındaki düşünceleri de zenginleştirmektedir. Tasvir unsurları, herhangi bir eşya veya hadisenin açık ve net bir şekilde gösterilmesine yardımcı olmaktadır. Şâire, gazellerinde mübalağa sanatını da çok kullanmıştır.

Mübalâğa, şiirin terkinde yerli yerinde ve ustaca kullanıldığı için okuyucuya tabîî gelmektedir. Mesela, şâire aşk uğrunda çektiği dert ve elemelerin emsalsizliğini tasvir ederken şöyle bir mübalâğa yaratır:

*Bu derd ü gam ki, anı nâtevân köngül köterür,
Muhabbet ehliga yüzün biri erür âfet.*

*Menge berâber emes Kûhken birle Mecnûn,
Alarda bir gam edi, lek mende ming hasret.*

Şâire, tavsîfî kelimeler yardımıyla parlak tipler yaratarak tabiat ve toplum hadiselerini gözümüzün önünde canlandırır:

*Sûret-i yâdda rengîn fikrerdin her zamân,
Safha-i futrat arâ tasvîr-i Behzâd eylerem.*

Şâire, kendisinin velûd bir sanatkâr oluşuna aldırmandan son derecede mütevazî bir şekilde eşya ve hadiseler hakkında fikir yürütür, faydacı sanat anlayışına râğbet eder. Tacikçe yazdığı bir gazelinde, «Şâhlik tolklarında dostlar keme bolsalar, men u âkiller yanıda göyâ kayıkçemen» diyen Nâdire, aşağıdaki mısralarda da yine kendisinin tevazu ve alicenaplığını dile getirir:

*Katre-i âbem, ger ez gevher be Ceyhûn miresem,
Zerre-i hâkem, ger ez rif'at be gerdûn miresem.*

(Ben eğer Ceyhun'da gevher olsam bile aslında . bir damla suyum. Eğer kadrim semâya erişecek olsa bile ben aslında bir toprak zerresiyim.)

Mâhlar Ayım Nâdire, hayatının son yıllarını huzursuz bir şekilde geçirdi. Tahtta bulunan oğlu Muhammed Ali Hânın devleti idare etmedeki bazı tedbirsizlikleriyle ahlâk ve adâba uymayan davranışları, Nâdire'yi devamlı düşündürmüştür. Bilhassa Hokand Hânlığı ile Buhara Emirlîği arasındaki her gün çoğalan sıkıntılar, şâireyi ıstıraba sevk etmiştir. 1842 yılında Hokand Hânlığı üzerinde kara bulutlar dolaşmaya başladı. Buhara Emiri Nasrullâh, Hokand'ı ele geçirince Nâdire'yi oğullan Muhammed Ali Hân, Sultan Mahmûd Hân ve genç torunu Muhammed Emin Hân ile birlikte öldürdü. Can yoldaşı kadın, cefâkâr anne, kabiliyetli şâire, tedbirli devlet hâmisi, merhametsizce katl edildi. Hayatı boyunca

topladığı ve istinsah ettirdiği kitapları da yakılmak suretiyle imha edildi. Devrin şâir ve tarihçileri, Nâdire 'nin vahşice öldürülmesi üzerine mersiyeler yazdılar. *Garayib-i Sipah* adlı eserde «*Mâder-i hân hem şehîd şud*» ibaresiyle ölümüne tarih düşürdü (H.1258, M.1842). *Encümen et-tevârih* eserinin müellifi, Nâdire'nin öldürülüşünü şöyle anlatmaktadır: «*Rebîü'l ahur ayının evvelinde, 1258 hicri tarihinde gece yarısından sonra Muhammed Ali Hân ve Sultan Mahmud Hân ibn Ömer Hân ve Muhammed Ali Hânın annesi Mâhlar Âyim, torunu genç Muhammed Emin ve saray kadınlarından iki kişi Buhara emiri Nasrullâh'ın emri üzerine han köşkünün bitişiğindeki bağda şehid edildi.*» Zamandan daima sükûnet ve iyilik isteyen ve bu isteğine erişemeyen şâirenin aşağıdaki mısraları, onun mezar taşına da yazılmıştır:

*Hûşâ akil ki eyleb yahşilik bünyâdını mehkem,
Öter bu dehr-i fanîdin özini nîk-nâm eyleb.*

Aradan bir buçuk asır geçti. Akıllılığı, bilgeliği ve faziletleriyle Nâdire-i devran olarak şöhret bulan şâiremizin güzel gazelleri, ümit terennümleri, sevgi, vefâ ve sadakat yolunda kanat açan şarkıları, halk tarafından hâlâ sevilerek okunmaktadır.

Mukîmi, Furkat ve bilhassa Dilşâd-ı Bernâ ile Anber Atın'ın eserlerinde, Nâdire'nin tesirini görmek mümkündür. Çağdaş şâirlerimiz de Nâdire'nin eserlerine müracaat etmekte ve ona olan saygılarını ifade etmektedirler. Şâire, parlak şahsiyeti ve hayat veren eserleriyle bugün de yaşamaktadır.

Nâdire'nin hayatı ve edebî mirasını araştırmak ve neşretmek üzere önemli faaliyetler yapıldı. *Şiirleri, Eserler Toplamı* adı altında ve iki cilt halinde neşredildi. Birinci ciltte Özbekçe yazdığı gazelleri, iki kitaptan meydana gelen ikinci ciltte ise Mekkûne mahlasıyla Tacikçe yazdığı şiirlerinin Özbekçe nesir tercüme (şâir A. Enisiy ile beraber) bulunmaktadır. Nâdire'nin bir kısım şiirleri, şarkiyatçı alim ve şâir Sergey İvanov tarafından Rusçaya tercüme edilerek yayımlanmıştır. Tacikçe divanı Tacikistan'da da yayımlanmıştır. Afganistan'da da hayatı ve sanatı hakkında ilmî araştırmalar yapılmıştır. Edebiyat bilimcisi Şefika, Özbekçe çıkarılan *Yulduz* gazetesinin birçok sayısında, bu satırların yazarının Nâdire'nin hayatı ve sanatına dair

araştırmalarından bölümler ve şâirenin şiirlerinden örnekler neşretti. Bu faaliyetler, halklar arasındaki ilişkilerin de parlak bir görünüşüdür.

Nâdire'nin eserleri üzerindeki incelemeler, düzenli şekilde devam etmektedir. Şâirenin hayatı ve sanat faaliyetleri hakkında Özbekçe *Nâdire (Hayatı ve İcadı)*, Rusça *Nâdire (Oçerk o cizni i tvorçeslvo)* gibi monografiler hazırlandı. 1991 yılında, şâirenin hayatı ve eserlerine dair tarihî kaynaklar ve şifahî rivayetleri birlikte değerlendiren *Devr Nâdiresi* adlı eser neşredildi.

Gazelleri klâsik usûlde bestelenen şâire hakkında sinema ve sahne eserleri de hazırlanmıştır. Böylece Nâdire, ismine yaraşır şekilde ebedileştirilmektedir.

KAYNAKLAR

Dilşâd-ı Bernâ ve Merâs-ı Edebiy, (1970), Duşanbe.

Kadirova, M., (1965), *Nâdire*, Özbekistan FEN Neşriyatı, Taşkent.

Nâdire, (1968), *Eserler*, 2 C, Gafur Gulam Neşriyatı, Taşkent.

MÂHLAR ÂYİM NÂDİRE [HER LIFE AND ART]

Mahbûbe KADİROVA

ABSTRACT

*As a present to the 200th anniversary
of the birth of Mâhlar Ayim Nâdire*

Uzbek poet Nâdire lived and published works in the first half of 19th century. There is not much information about the life of Nâdire who analysed the works of Lûtfî, Nevâî, Meşreb, Bîdil and Fuzûlî, the great representatives of classical poetry, and herself wrote poetry in the classical style. Her husband sponsored Mohammed Ali Khan who succeeded Omar khan, the khan of Hokand, after his death. In the meantime, he was instrumental the infounding of some charity institutions. He was assassinated in 1842, together with his children and grandchild, by Nasrullah, the prince of Buhara.

Nâdire who wrote in the classical style composed her poetry in the languages of Uzbek and Tajik. Her works are considered among the masterpieces of classical Uzbek literature in terms of volume, content and their esthetic value.

She made every possible use of artistic symbols in her poetry, processed every state of mind of man, including human affection, spent much effort for the elevation of womanhood, expressed discomfort for the exploitation of human honour and articulated hatred for ignorance.

She became famous under the name of "Nadire-i devrân" for her literary and social activities, sophistication and virtues.

Key Words:

Uzbek, Poet, Literature, Nâdire, Uzbek Woman Poet
Махлар Айим Надира (Жизнь и творчество)

Махбубе Кадырова